

בר-אילן

ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן
מדעי היהדות ומדעי הרוח

יד—טו

בעריכת

מנחם צבי קדרי, נתנאל קצבורג, דניאל שפרבר

אוניברסיטת בר-אילן
רמת-גן, תשל"ז

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן

ספר השנה יד—טו

התקין והביא לדפוס (בחלקו) מאיר חובב

מזכיר המערכת: ישראל תא-שמע

כל הזכויות שמורות להוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
Copyright 1977 by Bar-Ilan University, Ramat-Gan
נדפס במדינת ישראל Printed in Israel

דפוס 'דף-חן' בע"מ, ירושלים

תרומתו של פרופסור חיים זאב הירשברג ז"ל ללימודי תולדות עמנו באוניברסיטת בר אילן

מאת

משה בר

פרופסור חיים זאב הירשברג ז"ל זכה "לשני שולחנות". הוא היה רב בישראל ומזרחן, שסלל נתיבות בשדות מחקר חדשים בתולדות עם ישראל. ספריו המקיפים ומחקריו הרבים על תולדותיהם של היהודים ויצירותיהם הספרותיות בתציהאי ערב, בצפון-אפריקה ובארץ-ישראל הם תרומה גדולה וחשובה להיסטוריוגרפיה של עמנו בדורות האחרונים. הערכת מפעלו המדעי עוד תיכתב.

זכות גדולה נפלה בחלקנו בשנת תשי"ט שעה שפרופסור הירשברג התחיל להורות באורח קבוע במחלקה לתולדות עם ישראל באוניברסיטה שלנו. מורי-המחלקה, שהיו צעירים ובראשית דרכם המדעית, זכו לידיד טוב ולרע נאמן, ותלמידינו זכו למורה מעולה, שהתייחס אליהם כאב מסור ודואג.

מסירותו לתלמידיו היו לה כנזה פנים. בשנים הראשונות היה מופיע כרגיל בקאמפוס עמוס ספרים. היו אלה ספרים מספרייתו הפרטית. אף הוא היה מכתת רגליו ושואל ספרים מספריות ציבוריות ופרטיות, והכל למען יקראו בהם תלמידיו וילמדו. שכן בימים ההם היו ספרים מועטים ביחס לצרכים הגדלים והולכים בספריית האוניברסיטה שלנו. כמו-כן היה מקדיש שעות רבות ומדריך תלמידים כיצד להשתמש בקאטאלוג בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים. הוא אף נהג ללכת עמם לארכיונים שונים בירושלים והדריכם להשתמש שימוש נכון באוצרותיהם הגנוזים. על הירשברג ניתן לומר כי היה מודה שהיה "משמש" את תלמידיו. ודבר מעין זה קשה למצוא לו אח ורע בין המורים שבדורנו.

לחבריו, שתמזו על הטירחה ורבה שטרח למען תלמידיו, היה משיב: בימינו אין לנו דרך אחרת להעמיד תלמידים-חוקרים לעתיד, שימשיכו במלאכתנו. ואם גם אחרי זהסבר הוזה חש ששואליו אינם מבינים את דרכו המיוחדת אל תלמידיו, היה מוסיף ואומר: תלמידיו לא שפר חלקם. בית-הספר התיכון לא הכשירם כראוי ללימודים באוניברסיטה, ולאחר מכאן בשעת לימודיהם האקאדמיים טרודים הם בפרנסתם ובפרנסת בני-ביתם. הוסף לכך את ההפסקות החלות בלימודיהם

בגין שירות במילואים. לפיכך חייבים אנו למסור מכותנו לסייע להם בכל סיוע אפשרי "בחומר וברוח, בעצה טובה ובהרבה עידוד". מכאן אנו למדים על עירנותו המתמדת למצבם האישי והמשפחתי של תלמידיו. הירשברג המגוח היה משתתף בכל לבו בשמחותיהם האישיות והמשפחתיות ונצטער בצערם.

קשה לתאר כמה עמל בהכנת שיעוריו. כל נושא ונושא שעליו עמד להרצות בפני התלמידים, אם היה זה שיעור או תרגיל, ואין צורך לומר סמינר, היה עמל עליו שעות רבות. ויש לזכור כי בנושאים אלה כבר דן פעמים הרבה בעל־פה ובכתב. ומרגלא בפומיה "קשה האחריות שמוטלת על המורה". עקרון זה הינחה אותו בכל שנות ההוראה ובהדרכת תלמידי־מחקר. ומי שלא ראה אותו רכון על עבודה סמינריונית של תלמיד, ואין צריך לומר עבודת־גמר או דוקטוראט, לא ראה מימיו מסירות ואחריות של מורה אל תלמידיו. סבלנותו לכל תלמיד ותלמיד קשה לתאר במילים. ואף לתלמיד "שאינו יודע לשאול" ניסה לפתוח לו. באחת, פרופסור הירשברג ו"ל נהג ביחסו לתלמידיו בשיטת הלל הזקן. כל ימי שבתו בארץ־ישראל היה מקרב את הבריות לתורה. "שעות קבלה" לא ידע. לעולם היה ביתו פתוח לרווחה לכל שואל ודורש. ואת מבקריו־תלמידיו היה מקבל בסבר פנים יפות, ובלב נדיב העניק להם עצה והדרכה מאוצר ידיעותיו המקיפות. ואכן ראה שכר בעמלו. הוא העמיד תלמידים הרבה. מהם שמכנהים היום כמורים לתולדות עם ישראל באוניברסיטת בר־אילן, ואחרים הם מורים בבתי־ספר תיכוניים ועל־תיכוניים במדינת ישראל ובתוצה־לארץ כשליחים־מורים. רחמו הטובה ביחסו לתלמידיו השפיעה גם על יחסו עם המורים במחלקה, כך שאישיותו הקורנת השתהה רוח טובה על העבודה במחלקתו.

תרומה חשובה של הירשברג לקידום המחקר של מורי־המחלקה ותלמידיה היתה בהקמת במה ספרותית קבועה, השנתון למדעי־היהדות והרות. הוא ערך את עשרת הכרכים הראשונים של שנתון בר־אילן בשנים תשכ"ג—תשל"ב. נפל בחלקי להיות שותף עמו בעריכת תשעה מעשרת הכרכים שערך. רשאי ונאמן אני להעיד על מסירותו של הירשברג המגוח בעריכת השנתונים הללו. בצניעות רבה ובהמעטת המאמצים שהיו כרוכים במימושו של מפעל זה נהג שעה שכתב בהקדמה לשנתון כרך ט' את הדברים הבאים: "בהקשר לסיום הסדרה ראה עורכו של ספר 'בר־אילן' מראשיתו, חובה להזכיר את הקשיים שהיה עלינו להתגבר עליהם כשנגשנו להוצאת פרסומים אלה, שיחזמם היה חברנו פ' ארצי. גם עריכתם הכללית של שני הקבצים המופיעים עתה לא היתה מלאכה קלה — ללא מנגנון כלשהו וללא עזרה טכנית קבועה וכו'".

כאמור, גילה כאן פרופ' הירשברג בדבריו הקצרים פחות מטפח מן הקשיים שהיו כרוכים בהוצאתם של הספרים הללו לאור. ואסתפק בציון העובדה כי לא פעם אחת בלבד שלם הוא מכספו שלו בעבור הגייר לשם החשת הדפסתו של השנתון, עד שהגזברות תוכל לפרוע לו את החוב. כל העבודות המוטלות על המביא לבית־הדפוס וכן עבודות מזכירות היו מוטלות על כתפיו של פרופסור הירשברג. והוא נשא

במעמסה כבדה זו ללא-ליאות. והכל למען הופעת השנתונים בזמנם וכסדרם. לעיתים קרובות נודמן לנו לשוחח ולשאול עצמנו לשם-מה כל הטורח הזה. תשובתו העיקרית של הירשברג המנוח היתה חד-משמעית: כדי לאפשר לתלמידינו הבוגרים ולמורינו הצעירים לבטא את עצמם בכתב, לדעתו, זו הדרך הנאותה לעודד ולקדם חוקרים צעירים.

גישתו זו גרמה ויכוחים חוזרים ונשנים בין העורכים בדבר קבלת מאמרים לשם פירסומם. שכן הירשברג המנוח, נאמן לגישתו, החליט לקבל מאמרים שאולי לא תמיד היו ראויים לפרסום בעיני שותפו לעריכה. אף כאן אנו מכירים בהירשברג ז"ל את המורה, שעשה לעתים מעבר ליכולתו לשם קידום של תלמידים במחלקתנו. על תפישתו שלו עצמו בסוגיה זו ניתן לעמוד מן ההקדמות שכתב לשנתון כרך ו (תשכ"ח), ולכרכים ז—ח (תש"ל).

תרומה אחרת ורבת חשיבות ללימודי תולדות עמנו היתה אהבתו הגדולה של הירשברג ליהודי ארצות האיסלאם ולחקר תרבותם. אף בתחום זה הוא הדביק את תלמידיו והשפיע עליהם השפעה מבורכת ופוריה. לתכלית זו הקים בשנת תשכ"ח את המכון לחקר תולדות היהודים במזרח, בו ביקש בכל לבו להכשיר חוקרים צעירים מתלמידי מחלקתנו בתחום מחנח זו של ההיסטוריוגרפיה היהודית. על מגמות המחקר במכון זה ימצא הקורא את תרצאתו הפרוגרמטית המפורטת בשנתון בר-אילן כרכים ז—ח (תש"ל) בעמדים 420—430. דבריו אלה, הספרים והחוברות שיצאו לאור מטעם המכון ובעריכתו אחרי שנת תש"ל, השפעתם חרגה מתחומי האוניברסיטה. הם עוררו חוקרים צעירים מחוצה-לה להתמסר לחקירת תולדות היהודים במזרח המוסלמי ותרבותם.

פרופסור הירשברג אף השכיל לשתף פעולה עם מומחים בתחומם בפרסומים של מקורות ומחקרים. בסדרה זו ראו אור ספרו של ר' סעדיה שוראקי, מונה מספר, בשנת תשל"ג, ערך והקדים מבוא פרופ' גד בן-עמי צרפתי; קיצור עברי של ספר יצירה לרבי יהודה בן גסים אבן מלכה, ערך והקדים מבוא פרופ' יהודה אריה וידא תשל"ד. שני הספרים חשובים ומאלפים. הראשון עוסק בהוראת החשבון ונתחבר בשנת 1691, והשני עניינו בפילוסופיה ובקבלה, ונתחבר על ידי חכם יהודי נועז במחשבתו המקורית, שחי ככל הנראה במאה הי"ד בפאס. מי יתן ותלמידיו של פרופסור הירשברג ימשיכו בהוצאת ספרים בסדרה זו, כדי שנכיר את יצירתם של החכמים, שיצרו בארצות האיסלאם ויצירותיהם גנוחות בכתבי-יד.

עוד עלינו להזכיר את פעלו המקיף בחקר תולדותיה של ארץ-ישראל ותולדות הישוב קודם לעליית הביל"ויים. כדי לקדם את המחקר בתחום זה, השקיע המנוח מאמצים רבים להקמת "מכון ריבלין לחקר תולדות הישוב בארץ-ישראל באוניב-רסיטת בר-אילן". וכך הגדיר את תפקידי המכון בהקדמתו לספר הראשון בהוצאת המכון, "יד יוסף יצחק ריבלין", תשכ"ד: "לעודד חוקרים שיעמיקו חקר בתחום הזמן למן חידוש עליות החסידים והפרושים, המוגרבים והתימנים, ועד לימי העלייה הראשונה ו'השניה', ולהכשיר צעירים להמשיך בחקר תקופה זו. בכך יתמלא

החסרון בחקר תולדות עמנו במולדתו". היה במעשה זה משום תרומה חשובה גם לאוניברסיטה עצמה, תרומה שחרגה הרבה מעבר לתחומיה. הוא זכה ובעריכתו יצאו לאור במסגרת "פרסומי מכון ריבלין" גם הספרים הבאים: "מגילת יוסף, מבחר מאמרים ורשימות של ר' יוסף (יושעה) ריבלין", תשכ"ו; "ותיקין", מחקרים בתולדות הישוב, תשל"ה. ומן הראוי להזכיר את המחברת, "נחלת שבעה בת מאה", תולדות ייסודה של נחלת שבעה — התחלת בניינה של ירושלים החדשה, תשל"א.

בכל אלו לא נסתיימה תרומתו של הירשברג המגוון ללימודי ארץ-ישראל. פעילותו הספרותית בעריכה ובפרסומים של מחקריו בתחום זה במסגרת החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה צריכים הערכה נפרדת. ברם, העובדה שעד סמוך לפטירתו לא נתקיים שום כינוס של החברה הזאת, בלא שהירשברג נטל בו חלק פעיל, צריכה להיזכר כאן. אף בגיל הזיקנה טיפס על הרים וירד לעמקים כדי ללמד וללמד את שוחרי הארץ ואהביה. ובכך נתן דוגמא והיה למופת לתלמידיו, ובזכותו נתאהבו עליהם הארץ ומחקר עברה.

הזכרנו מעט מתרומותיו של פרופסור הירשברג ו"ל ללימודים בתולדות עמנו באוניברסיטת בר-אילן. המורה הדגול היה בעל נשמה גדולה ששפעה אתבה רבה וכבוד לכל אדם; מבוגר או ילד, יהודי, מוסלמי, דרוזי או נוצרי, ומעל הכל היה אוהב את תלמידיו; כל ימיו דאג במסירות וללא-ליאות לקדם אותם ולחנכם למחקר. בזכות אלה יזכרוהו לטובה חבריו ותלמידיו הרבים. יהי זכרו ברוך לעולם הבא ולתחיה.